

ӘОЖ: 811.161.1373:811

А.Т. Паразбекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Магистратура және PhD докторантура институты филология мамандықтары кафедрасы
Түркітану мамандығының 2-курс магистранты
E-mail: Aidan05@mail.ru

Славян тілдеріндегі түркілік сөздерге талдау жасау

Мақалада түркі халықтары мен славян халықтарының ерте кезеңдердегі тарихи байланыстарының нәтижесінде дамыған тілдік байланыстары сөз болады. Осы уақытқа дейінгі зерттеулер тек славян тілдері тұрғысынан ғана қарастырылып келді. Бірақ бұл байланыстың тек бір жақты болмасы анық, керісінше славян тілдерінің сөздік қорының дамуына түркі тілдерінің әсері мол. Төмендегі мақалада осы сөздерді дәлелдеуге арналған бірнеше мысалдар келтіріледі. Сонымен бірге түркі-славян халықтарының тарихына да шолу жасалады.

Түйін сөздер: тілдік байланыс және тілдік қатынас, түркізмдер, тілдік элементтер мен тілдік бірліктер, этнос.

А.Т. Паразбекова

Тюркизмы в славянских языках

В этой статье рассматриваются вопросы изучения тюркизмов в славянских языках, пути проникновения, проблемы взаимовлияния и взаимообогащения контактирования языков.

Ключевые слова: языковая связь и языковая взаимосвязь, туркизмы, языковые элементы и языковые единицы, этнос.

A.T. Parazbekova.

Turkic languages in Slavic languages

In this article it is considered studying questions of Turkic words in Slavic languages, a way of penetration, a problem of mutual enrichment of engagement of languages.

Key words: Language communication and linguistic relationship, Turkism, linguistic elements and linguistic units ethnicity.

Тілдердің әлеуметтік-тарихи байланысы – қазіргі тіл білімі саласындағы өзекті мәселелердің бірі. Осындай көне кезеңдерден бастау алатын түркі-славян байланысы, славян тілдерінің түркі тілдеріндегі алатын орны мен түркі тілдеріне ықпалы, әсері негізінде қарастырылып келді. Бірақ тілдік байланыс тек бір жақты болмайтынын ескерген жөн. Славян тілдері секілді түркі тілдері де славян тілдерінде өз ізін қалдырмай қоюы мүмкін емес.

Славян тобына кіретін тілдердің түркілік сөздермен байланысына Н.А. Баскаков, Т.А. Бертагаев, Е.А. Бокарев, С.И. Ожегов, М.И. Исаев, В.И. Абаев, В.И. Лыткин және басқа да көптеген ғалымдар қалам тартты.

Сонымен қатар И.Г. Добродомовтың «Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках», Р.А. Юналееваның «Тюркизмы в русском языке», Г.Н. Аслановтың «Восточная (тюркская) лексика в русском языке, первая половина XIXв.» және басқа да еңбектер жарық көрді.

Славян тілдеріндегі түркізмдерді зерттеу XVIII ғасырдан-ақ басталған болатын. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденщина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімін жатқызуға болады. Онда В. Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтіреді [1,51].

Е.Н. Шипова орыс тілдеріне енген түркізмдерге арналған сөздігінде екі мыңнан аса түркілік сөздерін атап көрсетеді. Дегенмен сол сөздіктерде орын ала алмай жүрген, күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын сөздер де кездеседі. Мысалы, *iш* (*тамақ iш*) пен орыс тіліндегі *ешь,ылай мен ил, бол мен был топас* пен *тупой* деген сияқты түркілік-славяндық сөздердің түбірлері өте жақын екені анық көрінеді. Бұл сөздердің қатарына тағы да *кесек* пен *кусок, таптау* мен *топтать, толу* мен *толстый, жарық* пен *ярконы* да енгізуге болады.

Айта берсек, мұндай сөздердің қатары толығымен бермек. Тіл жасаудың, тіл қалыптасуының алғашқы тұсында-ақ пайда болатын көптеген түркітауларының славян тілдерінде орнығып, сіңісу сипатына үңілсек, түркі-славян тіл қатынасының өте көне замандарда – славян тілі қалыптасуының тұсында өткенін байқауға болады.

Тіл элементтерінің ауысу дәрежесінен этникалық топтардың қарым-қатынас жасаған дәуірін, этногенездік құрамын, мәдени белгілері мен қоғамдық сипаттарын, сондай-ақ қоғамның тарихи әлеуметтік келбетін, психологиясын да байқауға болады.

Түркі тілдері мен славян тілдерінің ара қатынасын сөз еткенде оның екі жақты әсері бар екенін ескерген жөн:

– Түркі тілдерінің славян тілдеріне тигізген әсері;

– Славян тілдерінің түркі тілдеріне тигізген әсері.

«Сөздер заттардың, құбылыстардың атаулары ретінде пайда болады да олармен бірге кетеді. Славяндардың қазіргі ұрпағы *каланча* тәрізді сөздерді түсінбейді де: осы заманғы қалаларда мұндай құрылыстарды көре алмайсыз. Үш тиындық монетаның алтын деп аталғанын, ал революцияға дейінгі Ресейде бес алтынға жақсылап ішуге және тоя тамақтануға болатынын білетін қарттар да қалған жоқ», – дейді О. Сүлейменов [2,32].

Ғалым түркі тілдерінің славян тілдерімен байланыстарын терең зерттей отырып, көптеген сөздерді тауып, дәлелдеп шыққан.

Мұндай мысалдардың маңызды екенін ескере отырып, славян тілдеріндегі ағаштардың неғұрлым белгілі атауларының бірінің этимологиясын қарастыруға арналған М. Фасмер

сөздігінен мысал келтірер болсақ: «Осина, украин тілінде осина, осика, көне орыс тілінде осина, болг. осика, чех диалогі osa, osina, слвц. osika, osa, поляк тілінде osa, osina, в.луж. wosa, wosyna, н.луж. wosa, - «серебр. тополь». Сонымен бірге болгар тілінде ясика – «осина», серб-хорват тілінде jasuka, солвен тілінде jasika, jesika», – деп көрсетеді [3,78].

Шипованың сөздігінде, негізінен, айқын және тануға болатын түркізмдер берілген. Түркі славянтану ілімі тануға болатын сөздердің аясын едәуір кеңейтіп, бұл топқа таза «славянтанушы» көзге көрінбейтін деп атайтын сөздерді көшірген болар еді. Түркізмді зерттей славян тіліне қандай пайда келтіре алар еді? Кірме лексемада славян морфологиясына тән ерекшеліктер айқын байқалады. Олар құрылымы «бөтен» сөздерді игерген кезде көрінеді. Мысалы, отава (ottaw), отара (otar), осина (osen), осика (osik) сөздерін алатын болсақ ақыр соңында соңғы буынын ашатын қыстырма дауысты дыбыс пайда болады [4,77].

Бұл заңдылықты білу славянтанушының ежелгі славян тілінің бастапқы буын құрылымының басты жіктелуші белгісін түсінуіне көмектеседі.

Сөздің басындағы дауысты дыбыс өзін сенімді сезінбейді, бірақ соңындағы дауысты дыбыстай онша қорғансыз емес. Орыс тіліне түрлі диалектілерден *орало* мен *рало, оружие* мен *ружье* кірген [5,67], мұның өзі олардың төркінін анықтауға мүмкіндік береді: *-ор* тек қана *орати* – «пахать» сөзінен шыққан емес (көне славян тілінде), сонымен бірге *рыти, рыть (орити)* сөзіндегі сол төркіні бір (бастапқы дауысты дыбысын жоғалтқан) сөздер деп ойлауға болады. Ежелгі славян диалектілерінде екі инфинитивтік форма қатар жүрген тәрізді: *-ити; -ати; (or-ити; or-ати* – «жерді дән себу үшін қопсыту»). Жалпы славян тілінде бұл әралуандық жақын мағыналарына қарай бекінген: словенше *орати* – «пахать», *рити* – «рыть», сербше, хорватша – *орати, рити* [6,89].

Бірақ та *орати* мен *орити* жағдайында қабаттасу болған жоқ. Славянтанушы бұл етістіктерді жақындастырмайды: Сөздіктер оларға түрлі төркіндер іздестіруде. Түркітанушы славянтанушы түркіше *ор* – «яма», «овраг», «рытина», «ров», «борозда», «вскопанное» сөздерін қарастырады.

Э.В. Севортян бұл сөздің барлық фоннұсқаларын келтіреді. Түркі тілі сөйлеу ерекшеліктерінің көпшілігінде *or* кейбіреулерінде *ur* (татар, башқұрт) және бір жағдайда *var* (чуваш). Барлық тілдерде дерлік сөз атау мағынасында көрінеді және тек хакас тілінде ғана етістік мағынасында кездеседі. *Or* «рыть», «копать». Ал енді осы лексемадан сөздің төркіні ретінде басқа диалектілерде етістіктен зат есімдер пайда болған. *ura* дәл осындай заттық мағынасы бар «ров», «рывтина», «яма» зат есімдері құралғандықтан алғашында аффиксиз грамматика кезеңінде *or* (*ur*) лексемасы грамматикалық жағынан синкретті, яғни «етістік есім» болған деп пайымдауға болады. Сөйтіп, кейінірек (тек зат есімдік мағынасында) «көршілердің» тілдеріне тап болған. Мысалы, монғолша *ur* «яма», «копь», «рудник» [7,213].

Семантикалық дамудың заңдылығы бір егіншілік процесі басқаларына жиі ауысып отырады: пахать, жать, пасти... Мұның себебін бастапқы иероглифтерді қалпына келтірмейінше түсіну мүмкін емес, бірақ лексикалық ұясын жасаған кезде дайындық кезеңінде осы ауысудың қажет болғанын көрсету керек.

Төменде славян тілдерінен ауысқан түркілік сөздерге мысалдар келтірілген:

Укр. *бабай* “дед”, көбінесе “страшный дед” мағынасында қолданылады, онымен кішкентай балаларды қорқытады. – чув. *папай* “дед”. Скифтерде, чуваштардың арғы тектерінде басты құдай болып есептелді, Украиндықтардың арғы тектері басқа құдайды құрметтемеген, бірақ оған қорқынышты белгілерді бере отырып, әрине, қорқатын.

Укр. *бачити*, пол. *baczyć*, орыс., слц. *bačit'*, және басқалар “көру, назар аудару” – түркі. *bak* “көру (чув. пӓх) «көру».

Укр. (зап. диалект), батыр, пол. *batiar*, *baciarz* “жеңіл мінезді жас жігіт, повеса” – чув. матор “жеңіл мінезді, ”. Сөз мүмкін жалпытүркі тілінен *batyr* „герой“ таралуы мүмкін.

Орыс. *брага*, укр. *брага* – Макс Фасмер. чув. тілінен *пѣрага* “брага, жидкое пиво” чув. *пѣрага* “брага, жидкое пиво” сөздің таралуы мүмкін дейді. Мен мұндай сөзді чуваш сөздігінен таппадым.

Орыс. *бугор*, укр. *бугір*, *магура* – чув. *макӓр* “бугор, шишка”.

Želėzo сөзі “железо” (ор. железо, укр. залізо,

пол. *żelazожәне басқалар)* – *zerz* қара.

Каганець укр.,ор. каганец, пол., *kaganiec*, слвц., ч. *kaĥan* “простейший светильник с ручкой” – М. Фасмер бұл сөзді «қараңғы», бірақ чув. сөзімен қакан «ручка» салыстыруға болады деп есептейді.

Укр. *капар* (диал.) “кедей, жұпыны” – чув. *караг* “жадный до еды”.

Ор., укр. *карман* – чув. *kārman* «кузов» (сюда же древнегреческое *κορβανος* «храмовая сокровищница» М. Фасмер).

Ч. *klobouk*, слвц. *klobúk*, *koblúk*, Ор. *колпак*, укр. *ковпак* “шапка с высоким верхом” – тюрк. *qalpaq* “шапка”. Славян тілдерінің түркі сөзінен пайда болуы жалпыға белгілі деп есептелінеді (чув. *калпак* “шапка”).

Укр. *кияк*, *киях*, *кіях* “рогоз (Турфа)” – чув. *хӓях* “осока (Сагех)”. Осока мен рогоз – ұқсас су (батпақ) өсімдіктері.

kŭniga “книга” сөзі (ор., укр. книга, пол. *kniga*, ч. *knihа* и т. д.) – М. Фасмер және басқа лингвистер сөздің түркі тілінен шыққанымен келіседі. (басқа чув. *koniv*←*konig*).

kobyła “кобыла” сөзі (укр., ор., ч., слвц. *kobyła* и т.д.), лат. *caballus* “конь”, перс. *kaval* “быстрый конь», гр. *ιπλος*, фин. *hepo*, эст. *hobu* “конь” және басқа осы барлық сөздер *jabu* “конь” түркі сөзінен таралады.

Ор. *ковер*, ч., слвц. *koberec*, пол. *kobierzec* “ковер”, Eng *cover* «накрывать, крыть» – Макс Фасмер славян сөздеріндегі түркі сөздерін ескеріп *kiviz*, *kigiz* “ковер”булгар сөзінен шыққанын болжамдайды (чув. *Kavêr*←*kebir*). Олардың барлығы түркі сөзінен *кар*- “накрывать” шыққан.

Ор. *ковыль*, укр. *ковил*, *ковила*, болг. *ковил* – Карл Менгес осы сөздің түркі сөзінен пайда болуының үш нұсқасын береді (Менгес К.Г., 1978). Барлық үш нұсқасы Все три варианта далеки сематически и фонетически. (Ср. 1. уйг. *qomtu* “быть в движении, беспокоиться”. 2. алт. *gomuŋgaj* “растение с полым стеблем”, «дудка». 3. тюрк. *qavla* “терять, сбрасывать кожу, листья”). Чув. *хӓмӓл* “стебель, стерня” *ковыль* сөзіне түрі мен мазмұны бойынша көбірек ұқсас болғандықтан, булгар тілі кірме сөздердің дереккөзі ретінде көбірек келеді. Бұл сөздің түбірі татар сөзінде де бар – *qamli*.

Укр. *колимага*, ор. *колымага*, ст. пол. *kolimaga*, ст. ч. *kolimah* и др. “повозка разного

типа” – көптеген ғалымдар мұндай кірме сөздер моңғол сөзінен келген деп санайды (монғ. *xalimtag* “калмык, собственно, высокая повозка”). Бірақ моңғол сөзінің славян тілдеріне өту жолы күмәнді болып қалды. Ең дұрысы, сөз бұлғар сөзінен шыққан (чув. *күл* “*впрягать*”, *юпах* ← *jubax* “*конь*”). Бұл жағдайда моңғол сөзі түркі тілінен кірген (*jabaq, jaby* “*конь*” түркі тілдерінде кең тараған). Укр. *кульбака* «*седло*» сөзінің шығу тегі де осындай.

Осы сияқты славян тілдеріне ауысқан түркі сөздері өте мол. Мен жоғарыда соның бірнешеуіне ғана тоқталдым.

Түркі тілдерінің қазіргі уақыттағы және ерте кездегі басқа тілдермен қарым-қатынасын зерттеу тек түркі тілдерінің тарихына ғана емес, басқа да көрші тілдердің тарихы үшін ғылыми маңызы бар. Бұл жағынан үндіеуропа тілдерімен салыстырғанда түркі тілдері ерекше жағдайға ие. Өйткені үндіеуропа тілдері тек туысқан тілдер қоршауында дамыған.

Славянтанушылар Алтын Орда заманындағы славян тіліне ауысқан көшпенді түркілердің тілінен көпшілігінің лексикасының жылқы түстерінің, дала құстарының, қару жарақпен киім-кешек атауларының, сауда терминде-

рінің келгенін мойындайды. Бірақ кезінде жер өңдеумен айналысқан славяндардың өсімдік атауларын түркілерден алуы мүмкін дегенмен келісе қоюы қиын.

Түркі тілдерінің қазіргі уақыттағы және ерте кездегі басқа тілдермен қарым-қатынасын зерттеу тек түркі тілдерінің тарихына ғана емес, басқа да көрші тілдердің тарихы үшін ғылыми маңызы бар. Бұл жағынан үндіеуропа тілдерімен салыстырғанда түркі тілдері ерекше жағдайға ие. Өйткені үндіеуропа тілдері тек туысқан тілдер қоршауында дамыған.

Түркі тілдерінің әлемнің басқа тілдерімен тарихи байланысы жан-жақты зерттеуді талап етеді. Бұл байланыстар оның өзінің де, сондай-ақ көрші тілдердің де диалектісінің қалыптасуында үлкен рөл атқарады.

Түркі-славян тілдік қатынастарына түркологтармен қатар көптеген славистер, олардың ішінде русистер көп көңіл бөлді. Бұл жайында И. Пайскер, М. Одра, Е.Г. Ковалевская, Н.А. Баскаков, С. Сетаров, Э.М. Ахунязков, Б.С. Гасанов, Р.М. Бутина, И.С. Козырев, А.И. Журавский сынды ғалымдар зерттеді. Қазақстандық М. Мұсатаева, Л. Шеляховская, Е.Н. Шиповалар да бұл мәселеге өз үлестерін қосты.

Әдебиеттер

- 1 Алжанбаева Ұ.Т. ҚазҰУ хабаршысы. – Алматы. – №4, 2011. – 50-53б.
- 2 Сүлейменов О. Атамзаманғы түркілер. – Алматы: «Олжас кітапханасы» Баспа үйі», 2011. – 354б.
- 3 Истерин В.А. Возникновение и развитие письма. – Москва: Наука, 1963. – 365с.
- 4 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 546с.
- 5 Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1972. – 410с.
- 6 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. в 4-х томах Москва, 1978.
- Севартиан Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. 446 с.
- 8 Әбсәлімов Т. // Ана тілі, 30.05.1994. 6-7б.

References

1. Suleimenov O. Atamzamangy turkiler.// Almaty: Gylym – 2011. – 354.
2. Isterin V.A. Voznikovenie I rozvitie pisma.// Moscow: Nauka, 1963. – 365.
3. Shipova E.N. Slovar turkizmov v russkom yazyke.// Almaty: Nauka, 1976. – 546
4. Musaev K.M. Leksikologia turkskih yazykov.// Moscow: Nauka, 1972. – 410.
5. Dal V. Tolkovy slovar zhivogo velikoruskogo yazyka.// v 4-h tomah Moscow, 1978.
6. Severtian E.V. Etimologisheski slovar turkskih yazykov.// Moscow: Nauka, 1974. – 446.
7. Absalinov T. Turki tilinin damuy.// Ana tili, 30.05.1994. 6-7.